

בין משמעו של כתוב לבין מדרשו

(“ופרץ גדר ישכנו נחש” – קהלת י, ח)

ברשימה זו ניווכח, כי קיים קשר בין הוראת כתוב על-פי משמעו בהקשרו לבין הוראתו על פי מדרשו. כתב רש"י בפירושו לכתוב “ופרץ גדר ישכנו נחש” (קהלת י, ח): “גדר – סייג של חכמים לעבור על דבריהם. **ישכנו נחש** – מיתה בידי שמים. ולפי שדבר בלשון פריצת גדר הזכיר בתשלומין [=עונש] לשון נשיכת נחש שהוא דר בחורי נקבי כתלי בתים פרוצים”.

משמעו של הכתוב מובן על-פי הריאליה המקראית, ר"ל נופה החקלאי של ארץ ישראל בימי המקרא. בשפה המדוברת בימי המקרא, כמו בכל תקופה, שילבו המדברים בשיחתם מליצות לשון מאורחות חיי היום-יום.

ופרץ גדר

“גדר” בלשון המקרא היא קיר הבנוי מאבנים, המשמש לתמיכת המדרגה החקלאית² או כמכלאה לעדרי הצאן.

הפעלים המציינים הקמת גדר הם: ‘בנה’, ‘גדר’, כגון: “גדרות צאן נבנה למקננו” (במדבר ל"ב, טז), “וגדרתי את גדרה” (הושע ב', ח).

לעתים קרובות נמצא במקרא את השורש **פרץ** (פועל או שם עצם) בקשר להרס הגדר החקלאית³, כגון: “פרץ גדרו והיה למרמס” (ישעיהו ה', ה), “למה פרצת גדריה” (תהילים פ', יג) ועוד. הפועל המציין תיקונו של פרצות הוא ‘גדר’, כגון: “גודר פרץ” (ישעיהו נ"ח, יב), “וגדרתי את פרציהן” (עמוס ט', יא).

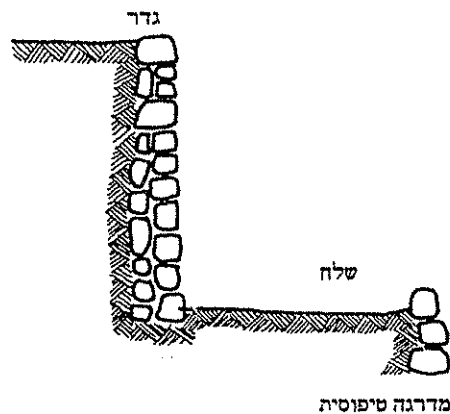
המדרגות החקלאיות שכיחות מאוד בהרי יהודה. על כך כתב ש' אהרונוסוף⁴:

1. מקובל להמריד בין פשוטו של מקרא, דהיינו הוראת הכתוב ע"פ ההקשר הענייני וכללי הלשון לבין מדרשו, שהוא הוראת הכתוב החורגת מכללי הפירוש לפי פשוטו של מקרא. בכל מקרה, חייבת להיות זיקה כלשהי בין המדרש לבין הכתוב המשמש בסיס למדרש. על כך ראה דוגמאות רבות בספרו של יינימן, “דרכי האגדה”.
2. במיוחד גדר המשמשת לכרם, ראה בישעיהו ה' (משל הכרם). רש"י, בהיותו בעל כרמים, הכיר מציאות זו של הגדר שבכרם. משמעות המלים “קיר”, “כתל” בחלק מכתובי המקרא זהה להוראתה של המלה “גדר”, כגון: “כקיר נטוי – גדר הדחיה” (תהילים ס"ב, ד), וראה גם במדבר כ"ב, כה (גדר) וכן בשה"ש ב', ט (כתלנו). המדרגה החקלאית נקראת בלשון המקרא מדרגה, כגון: “יונתני בחגוי הסלע בסתר המדרגה...” (שם ב', יד). מדרגה זו ידועה בכינויה העממי “טקססה” (ראה מילון אבר-שושן). ייתכן שהשם “טרסה” קשור למלה “טרש”.
3. אבן שושן (בקונקורדנציה לתנ"ך, עמ' 277) מבחין בין שני סוגי הגדרות, ויש להעיר כי חלוקתו שם אינה מחויבת בכל המקראות.
4. וכן לגבי חומת עיר, שגם היא בנויה מאבן (נחמיה ג', לה ועוד).
5. בקובץ: **נוף ונופש בהרי יהודה**, המועצה האזורית מטה יהודה, ירושלים [חש"ד], עמוד 30. הרחבה לנושא זה ראה צ' רון, “מדרגות שלחין בהרי יהודה”, **טבע וארץ**, שנה ח' (7), עמוד 255 ואילך; הנ"ל, “בתיר – הכפר ומדרגות השלחין”, שם, שנה י' (2), עמוד 112 ואילך.

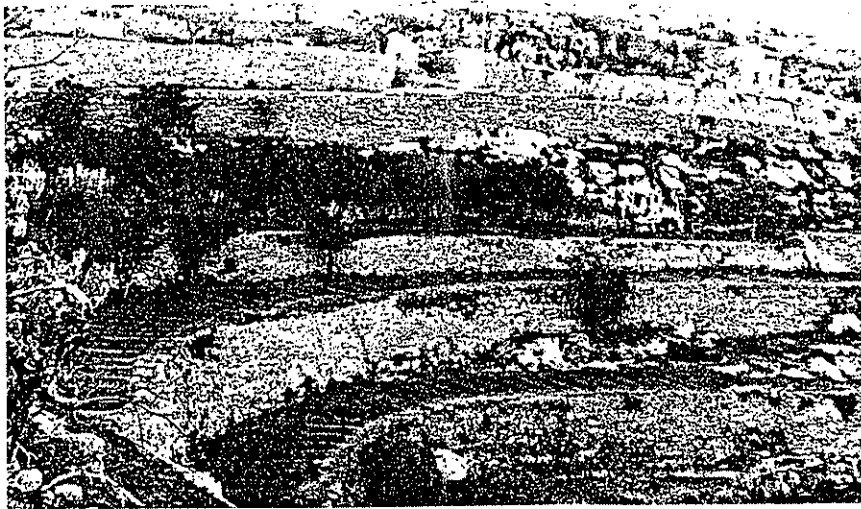
התפתחות ישובי הרי יהודה וגידול אוכלוסיתם, הביאו להרחבת שטחי החקלאות; משום כך יש ליחס תפוצת מדרגות גבוהה לתקופות שיא במספר האוכלוסין בהרי יהודה ובירושלים. תקופה כזו הייתה תקופת בית שני ובעיקר סופה. כיון שהתחבורה באותם ימים לא אפשרה הובלת כמויות מזון גדולות למרחקים ארוכים, חייבת היתה אספקת המזון לירושלים לבוא בעיקרה מן העורף הגיאוגרפי הקרוב – מהרי יהודה. המדרגה החקלאית מורכבת משני חלקים, הגדר ושלח המדרגה, והיא היוצרת את התנאים לחקלאות בהר:

1. משטחים בעלי שפוע קטן, כלומר הפיכת המדרונות ועמקי הנחלים לרצף של קטעי מישורים מודרגים.
2. מניעת נגר המטר וזרימה עילית ועייכ אגירת מים וקרקע בשלח ומניעת גריפה.
3. יצירת משטחי קרקע רצופים, הן עייי עיזוק וסיקול והן עייי תוספת רובד עליון של קרקע במקום סלע חשוף.

תפוצתן המועטת של המדרגות הפונות לדרום, בהשוואה לזו של הפונות צפונה, מוסברת בכך שמדרון הפונה לדרום מקבל קרינה שעצמתה שש עד עשר פעמים יותר עזה מזו שמקבל המדרון לצפון. כתוצאה מכך, מועטת לחות הקרקע במדרון הדרומי, התחדשותו והווצרותו איטיים יותר ונוחיות העיבוד פחותה... מרבית עמקי הנחלים בהרי יהודה תחומים במדרגות חקלאיות. הנחלים הקטנים גדורים למלוא רחבם, הן האפיק והן עמק הנחל, בעוד שבנחלים הגדולים, בהם מתרכזת זרימה רבה יותר, בחלקה שטפונית, גדר האפיק כתעלה ומשני צדיו גדורים מישורי ההצפה. מדרגות השלחין המפולסות עשויות בצורה המדוקדקת ביותר.

החקלאים ורועי הצאן משקיעים עמל רב בהקמת הגדרות ובטיפול ממושך שנועד למנוע את הריסתן. אדם חסר־לב שיסיר אחת מאבני הגדר שמונחת בחלקה התחתון של הגדר יגרום להרס הגדר כולה, ובעקבות כך האדמה תיסחף ועמל רב של החקלאי ירד לטמיון. כך פירש אלשיך את הכתוב בפירושו לקהלת (שם): "ופורץ גדר", שיוכלו כל אדם לבוא בשדה להפסיד תבואתו של בעל השדה, ינשכו נחש שאף הוא עצמו לא יכול

מדרגות שלחך (ליד בית ג'אלה)

לבוא אל השדה". בפסוק זה מוזהר האדם מלהזיק לשדה חברו. לשדה זה קיימת הגנה מצד הנחש המצוי שם תדיר. הנחש משמש כשליח ההשגחה העליונה לשמירה על רכוש אדם מפני אנשים⁶.

ישכנו נחש

במדרש רבה לבראשית (פרשה י', ז') כתוב: "רבנן אמרי: אפילו דברים שאתה רואה אותן שהן מיותרין בעולם, כגון זבובין ופרעושין ויתושין אף הן בכלל בריאתו של עולם הן, ובכל הקב"ה עושה שליחותו, אפילו על-ידי נחש אפילו על-ידי יתוש אפילו על ידי צפרדע"⁷.

על שליחותו המיוחדת של הנחש לביצוע אחת מארבע מיתות בית דין כתבו במסכת סנהדרין (לי"ז, ע"ב): "...והאמר רב יוסף וכן תני דבי חזקיה, מיום שחרב בית המקדש, אף על-פי שבטלה סנהדרי — ארבע מיתות לא בטלו. לא בטלו, והא בטלו! אלא דין ארבע

6. סיוע לפירוש פֶּשְׁטֵי זה יש בכתוב "מסיע אבינים יַעֲצֵב בַּס" (שם, טו), שגם הוא מתאר מציאות חקלאית, כפי שפירש אלשיך: "מסיע אבינים מרשותו לרשות הרבים שיכשלו אחרים, סופו יהיה שהוא עצמו יכשל ויעצב בהם". על המקבילות לכתוב: "כִּרְפָּץ גֹּדֵר יִשְׁכְּנוּ נַחֲשֵׁי" במקורות יווניים ולטיניים ראה א"א הלוי, ערכי האגדה וההלכה, ב', עמ' 76. יש להעיר, כי משפטים ופתגמים אלה התפתחו על רקע חקלאות ומרעה צאן אשר היה זהה בין ארצות אגן הים התיכון. כך שאין לראות השאלה ממקור אלא התפתחות מקבילה בלשונות העמים השונים.

7. ראה המקבילות למדרש זה במהדורת מירקין (בעין הדרש). רעיון זה מצוי בדברי הנביא עמוס (ט', ג): "ואם יחבאו בראש הכרמל... ואם יסתרו מנגד עיני בקרקע הים משם אצוה את הנחש ונשכס". ראה גם בעמוס ה', יט. הכתוב בעמוס ט', ג נדרש על מות חיאל בית האלי בידי נחש. ראה המקורות השונים במאמרי "יריחו — החרמתה וארירת בונה העיר", שנתון "מורשת יעקב", ד' (תשי"ן), עמודים 50-51.

מיתות לא בטלו: מי שנתחייב סקילה או נופל מן הגג או חיה דורסתו. מי שנתחייב שריפה או נופל בדליקה או נחש מכישו...⁸.

נחש בין גדרות – החטא ותיקונו

הימצאותו של הנחש בין הכתלים היא ברכה לקללתו, וכך במדרש רבה (בראשית פרשה כ', ה'): "אמר ר' אלעזר: אף קללתו של הקב"ה יש בה ברכה, אלולי שאמר לו הקב"ה יעל גחונך תלך, היך היה בורח לכותל" ונכנס לחור וניצול".

חטאו של הנחש בשיחתו עם חוה היה התבטאותו כנגד הבורא. לפיכך תיקון חטאו יהיה בפגיעתו במדברים כנגד הבורא. במדרש רבה לבמדבר (פרשה י"ט) כתוב¹⁰: "אמר ר' שמואל בר נחמני: אמרו לו לנחש: מפני מה אתה מצוי בין הגדרות? אמר: אני פרצתי גדרו של עולם. ומפני מה אתה הולך ולשונך שותת? אמר: הוא גרם לי. ומפני מה כל חיה נושקת ואינה ממיתה, ואתה נושך וממית? אמר להם: אם ישך הנחש בלוא לחש ואין יתרון לבעל השלשון (קהלת י', יא) – אפשר דאנא עבד כלום דלא מתאמר לי מן עליותאי? ומפני מה את נושך באבר אחד וכל האברים מרגישי? אמר להם: ולי אתם אומרים? אמרו לבעל השלשון, שהוא כאן והורג בראמי! ולמה נקרא שלישי? שהוא הורג שלשה: האומר והמקבל והנאמר עליו".

במקבילה שבקהלת רבה (פרשה י') משולבת אמרתו של רבי שמעון בר יוחאי: "נחש פרץ גדרו של עולם, לפיכך נעשה ספקלאטור¹² לכל פורצי גדרות".

פורצי גדרות

תיקון חטאו של הנחש הוא בפגיעתו בפורצי גדרות, ובלשונו נימוקו: "אני פרצתי גדרו של גדרו של עולם". חטאו של הנחש היה בפיו, לכן תיקונו הוא באמצעות פיו, והוא מכה

8. על הקשר שבין שרף – שריפה לנשיכת נחש כתב רש"י (שם): "דקלי ליה זיהרא ארס של נחש שורפו". על "נחשים השרפים" (במדבר כ"א, ו) ראה להלן.
9. על המקבילות למדרש זה ראה בחומש "תורה שלמה" לרב מ"מ כשר (פרשת בראשית), פרק ג', סימן פט. מכאן תובן הדרשה אודות הבור שיוסף הושלך לתוכו "והבור רק אין בו מים" – ריק ממים אך נחשים ועקרים היו בו. יוסף ניצל מטביעה, כי לא היו מים. בהיעדר מים ישכחו הנחשים בתחתית הבור. למדו חז"ל שהיו בו נחשים ועקרים מגזירה שווה: "אין בו מים" לכתוב בחומש דברים ה', טו: "המוליך הגדול והנורא נחש שרף ועקרב וצמאון אשר אין מים". וראה גם ב"תורה שלמה", וישב (פרק ל"ז, סימן קמ"ד). ייתכן כי הדרשה נובעת מכתוב חסר י' במלה רק, ר"ל רק אין מים. ודוק, יוסף המביא דבתם רעה נעש – נרמו בהימצאות נחשים בקרבתו כמו משה (שמות ד', ב-ז).
10. לקטע מדרש זה מקבילות רבות, כגון: ויקרא רבה פרשה כ"ו, תנחומא חוקת, קהלת רבה פרק י' ועוד.
11. שלישי – על חומרת הפגיעה של לשון הרע. גם כאן נראה יותר הסבר פשוט למדרש זה כפי שכתב ש' ליברמן: "...אף לשונות של משל ומליצה ניתן להבינם כראוי לאור הדעות העממיות המקובלות על אורחות בעלי החיים. לדוגמא, היהודים קראו ל'לשון הרע' [לשון] שלישי... חכמי התלמוד הסבירו... הורג שלושה...". מ' איש-שלום ראה בפירוש זה של החכמים רק דרש בלבד והוא ביאר 'שלישי' – 'תליתאי' בהוראת דיבור חזק, תקיף, גס' (יוונים ויוונות בארץ-ישראל, תשכ"ג, עמ' 292). לדעת ש' ליברמן: "...ברור ש'שליש' תליתאי מובנו מעיקרו היה בעל הלשון המשולשת, הנחש, שתנודות לשונו המהירות עושות על המסתכל רושם שהיא שסועה לשלוש" (שם, עמוד 293).
12. רב טבחים. וכפי שפירש מירקין במקבילה שבויק"ר (פרשה כ"ו): "הנחש נעשה רב טבחים למדברי לשון הרע". מדברי רשב"י נשמע הד עמום למציאות הדילטורים שבימיו, אשר יצאו מישראל ופגעו בו על ידי הלשנות לרומאים. דילטור, הוא נחש כפול לשון, ראה ש' ליברמן (הערה 11), עמ' 293.

את אלה שחוטאים בפיהם, במיוחד אלה שחוטאים בסתר. פריצת הגדר על ידי חוטאים מתבטאת בכמה תחומים: **דיבור כנגד הקב"ה או מרידה בו**. ועניין זה מתקשר לעניין המטה שנהפך לנחש (שמות ד', א-ה). משה נשלח להודיע לבני ישראל על הגאולה ממצרים. בדברו עם ה' הוא העלה את הטענה: "והן לא יאמינו לי". תגובת ה' הייתה, כי המטה שנהפך לנחש אשר הודיעו למשה חטאו הוא כפי שנתבאר במדרש רבה לשמות (פרשה ג'): "תופש משה מעשה הנחש שהוציא לשון הרע על בוראו... כשם שלקה הנחש כך זה עתיד ללקות... לפי שעשה מעשה נחש לכך הראה לו את הנחש, כלומר עשית מעשה של זה"¹³.

גם הנחש לקה בצרעת כפי שמצינו בשמות רבה (שם, י"ג): "...אמר לו הקב"ה: מה הנחש כשהלשין הכיתי אותו, שנאמר: 'ארור אתה מכל הבהמה' (בראשית ג', יד) כמה דכתיב 'צרעת ממארת' (ויקרא י"ג, נא). אמר ר' אלעזר: הלן סלעין דביה — צרעת אינון". לפי ר' אלעזר הכתמים שעל גבי הנחש, שצורתם כסלעים, הם צרעת הנחש. כתמים אלה בולטים מאוד בנחש הצפע.

האות השני למשה — צרעת, גם היא כנגד לשון הרע כפי שדרש ר' פדת: "היה משה מזהיר את ישראל: 'זאת תהיה תורת המצורע' (ויקרא י"ד, ב) — המוציא שם רע"¹⁴. בנדודי בני ישראל במדבר סיני מסופר: "ותקצר נפש העם בדרך וידבר העם באלקים ובמשה... וישלח ה' בעם את הנחשים השרפים"¹⁵ וינשכו את העם" (במדבר כ"א, ד-ט). כנגד הנחשים השרפים ה' מצוה את משה: "עשה לך שרף ושים אותו על נס. והיה כל הנשון וראה אותו וחי. ויעש משה נחש-נחשת"¹⁶ ושימהו על הנס והיה אם נשך הנחש את איש והביט אל נחש הנחשת וחי" (במדבר כ"א, ח-ט). לפי אחת המסורות נחש הנחושת שעשה משה הוא הנחש הנזכר בשמות ד'¹⁷. לפי זה משה מתקן חטאו בכך שהוא מרפא את העם בנחש אשר תיקן את חטאו הקדום של משה. בילקוט מעם לועז (במדבר על אתר) מובא כי שם הוי"ה (מידת הרחמים) היה בתפילת משה¹⁸.

13. עיין גם ל' גינצבורג, אגדות היהודים, כרך ד', עמוד 78 ובהערות. במדרש הגדול לשמות (שם) מנוסחים הדברים כנגד פרעה מלך מצרים: "למה הנחש, שהיה הכופר הראשון שאמר: 'לא מות תמותון' — וכך פרעה כפר בעיקר... שלח לכופר השני בדמות הכופר הראשון, לומר שדינו כמותו". וראה ב"תורה שלמה" (שם) מדרשים נוספים לעניין זה.
14. ויקרא-רבה (פרשה ט"ז, א). במדרש זה מופיעה גם דרשת ר' חגי: "אף שלמה מכריז ואומר: 'שומר פיו ולשונו שומר מצרות נפשו' (משלי כ"א, כג) — שומר מצרעות נפשו" (עי"פ ויקרא-רבה, מהדורת מרגליות, פרשה ט"ז, ב). צרעת באה על לשון הרע, כגון: צרעת מרים (במדבר י"ב). גם גלית שדבר כנגד ה' בשמואל א', י"ז לקה ע"פ המדרש בצרעת שבמצחו (מדרש הגדול לדברים, עמוד תסד).
15. **השרפים** — רמז לאחת מארבע מיתות בית דין כדלעיל, וכאן קודם שנבנה בית-המקדש.
16. על נחש הנחושת ראה באנציקלופדיה המקראית, כרך ה', טורים 826-827. על נחש נחושת כתב ש' בודנהיימר: "שני נחשי נחושת מהתקופה הישראלית נתגלו בארץ ישראל" (החי בארצות מקרא, כרך א', ירושלים 1949, עמ' 103). לאחרונה נתגלה בחפירות מקדש מצרי בבקעת תמנע נחש נחושת שראשו מצופה זהב (בי רותנברג, "מקדש הכורים בתמנע", בתוך: ישראל — עם וארץ [שנתון מוזיאון הארץ], ספר א' (19), תשמ"ד-1983/4, עמוד 100. מן הראוי להעיר שסמלה של ההסתדרות הרפואית בישראל, וכן של חיל רפואה בצה"ל, הוא נחש תלוי על כן, זכר למסופר במדבר כ"א. ראה גם דברי בודנהיימר הני"ל (שם): "הקורא מכיר יפה את הקשר שבין נחש אסקלופ (Coluber aesculapi) ובין האליל היווני הממונה על הרפואה והבריאות".
17. ראה ל' גינצבורג, אגדות היהודים (תרגום מ' הכהן) כרך 4, עמוד 341 הערה 658. במדרש הגדול על אתר: "למה נחש? כי הוא הכופר הראשון", כפי שנזכר בהערה 13. ובמדרש תהלים (מהדורת בובר) למזמור קי"כ: "למה נחש? אלא הוא המלשין, שנאמר ישנונו לשונם כמו נחש' (תהלים ק"מ, ד), ואף אני כן אני עושה להם כשם שאמרתי לנחש...". לעניין לשון הרע שבמזמור זה ראה במאמרי, "הרותם וגחליו במקורות המקרא", שנתון "מורשת יעקב", א' (תשמ"ז), עמ' 22-26.

"ארור מכה רעהו בסתר" (דברים כ"ז, כד)

על חטא לשון הרע נכתב בתהלים ק"מ, ד: "שנונו לשונם כמו נחש". חטא זה חמור מאוד ודומה לנשיכתו של נחש, כפי שנכתב במדרש תהלים (מהדורת בובר) למזמור ק"כ: "הלשון הזה אינו לא יושב ולא עומד אלא מוטל דומם וסגור ונתון בפנים וכך הוא מכה גדולים וקטנים, קרובים ורחוקים... ואותה מלכות הרשעה"¹⁸ היא מכה כנחש שנאמר: יקולה כנחש ילך (ירמיהו מ"ו, כב)."

בפירושו לדברים (שם) כתב רש"י: "על לשון הרע הוא אומר"¹⁹. חטאו של אדם המרבה בלשון הרע חמור הוא. במדרש תהלים (מזמור י"ב) מובא: "אמר רבי ב"ר חנינא: אין אדם מספר לשון הרע על חבירו עד שהוא כופר בעיקר שנאמר ימי אדון לנו"²⁰ (תהלים י"ב, ה). גם פריצת גדר עריות נעשית בסתר, ואכן כך מפרש בעל הטורים לכתוב זה: "בסתר. שהוא בצנעה כמו זנות חותנתו ואחותו שהוא בצנעה בביתו"²¹.

18. הד למלשינות הנוראה שהייתה בתקופה הרומית בארץ ישראל, ראה לעיל הערה 12. וכפי שנכתב לעיל: "שהוא כאן והורג ברומי".

19. רש"י למד זאת מהתיבה "בסתר", שלכאורה היא מיותרת בכתוב. ר' דוד פארדו, בפירושו "משכיל לדוד" (על פירוש רש"י), כתב שם: "איכא למידק [=יש לדייק] למה סמך רבינו דבר זה למ"ש תחלה על לשון הרע הוא אומר. ונלע"ד שכונתו ז"ל שלפי דברי ר"מ הדרשן צ"ל שאלו הי"א ארורין יש לכל אחד שייכות לשבט אחד פרטי... מכה רעהו בסתר על לשון הרע הוא אומר כנגד דן שהוא היה הגדול שבבני השפחות והוא היה המגלה ליוסף ומביא לה"ר על בני לאה שקורין להם עבדים ושבתו צריכים אזרה ביותר שלא ילמדו לספר לשון הרע". ונראה לפרש, שהיסוד הוא בתיבה "בסתר", שכן לשון הרע נעשה בסתר, וכפי שהארורים האחרים שנעשים בסתר, כפי שפירש רשב"ם. ויצוין עוד, שלשון "ארור" מצינו בנחש (בראשית ג, יד) ובקללת יהושע לבונה יריחו (יהושע ו, כו) אשר חלה על חיאל בית האלי אשר לפי המסורת מת בהכשת הנחש, כמובא בילקוט שמעוני למלכים א' ט"ז, לד. ראה לעיל הערות 7, 14.

20. לשון הכתוב שם: "אשר אמרו ללשונו נגביר שפתינו — מי אדון לנו". מעניין שבילקוט המכירו (שם) מובאות שתי דיעות לאפשרות כפרה או אי כפרה על חטא לשון הרע: "אמר ר' אחא בר חנינא: כל המספר לשון הרע אין לו תקנה שכבר כרתו דוד ברוח הקודש, שנאמר: 'יכרת ה' כל שפתי חלקות לשון מדברת גדולות (פסוק ד)'. אלא מהי תקנתו שלא יבוא לידי לשון הרע? אם תלמיד חכם הוא יעסוק בתורה ובדרך ארץ, ואם עם הארץ הוא — ישפיל עצמו...". לפי ר' חמא ב"ר חנינא (שם), יש אפשרות תקנה לחטא בלשון הרע, עיין שם. על חומרת לשון הרע והקשר לצרעת מובא בויקרא רבה, פרשה ט"ז (ראה הערה 14) שם בסימן ו' כתוב: "אמר ר' יהושע בן לוי: חמש תורות כתובות במצורע... ללמדך שכל האומר לשון הרע עובר על חמישה חומשי תורה. לפיכך משה מזהיר את ישראל זאת תהיה תורת המצורע". ודוק משה מזהיר על צרעת — לשון הרע ובכך הוא מתקן את חטאו הקדום "והן לא יאמינו לי", כמובא לעיל.

21. ראה גם פירוש רשב"ם על אתר. הלשונות "פרץ" — "גדר" שכיח מאוד בענייני עריות. ראה בקטע מדרש רבה ויקרא רבה (פרשה ל"ב סעיף ה') המובא להלן:

"אמר ר' פינחס ב"ר ר' חייא בר אבא: 'גן נעולי' — על ידי שגדרו ישראל במצרים עצמן מן הערנה ונאלו ממצרים. מתוך כך — (שיר השירים ד', יג) 'שלחיד — שלוחיד, כמה דאת אמר: (שמות י"ג, יז) 'נקה בשלח פְּרָעוּהוּ. ר' הונא ב"ר חייא בר אבא אמר: שְׁרָה אֲמַנּוּ יְרָדָה לְמִצְרַיִם וְנִדְרָה עֲצָמָה מִן הָעֶרְנָה, וְנִדְרָה קַל הַנְּשִׂימָה בְּזִכְוֹתָהּ. יוֹסֵף יָרַד לְמִצְרַיִם וְגַדְרָה עֲצָמוֹ מִן הָעֶרְנָה, וְנִדְרָה קַל הַנְּשִׂימָה בְּזִכְוֹתוֹ. אָמַר ר' חייא בר אבא: קְדָאֵי הִיא גְדוּרָה בְּעֲצָמוֹ, שִׁינְאָלוּ יִשְׂרָאֵל עַל נְדוּיָהּ וּמְאִידָהּ מִצִּינּוֹ עַל הַזְכוּת שֶׁהוֹעֵנְקָה לְיוֹסֵף עַל שֶׁהִיא גְדוּרָה בְּעֶרְוֹת (אשת פוטיפר כמסופר בבראשית ל"ט): 'וואני נתתי לך שכם אחד על אחיך', אמר ר' פינחס: בשכם נפרצה הערוה וגדרת אותה לפיכך תהא בחלקך" (בראשית רבה, פרשה צ"ז). כלומר: יוסף זכה לקבל את העיר שכם מפני שתיקן "פרצה" שהייתה בעיר שכם בעניין דינה אחותו. ודוק, יוסף הצדיק גדר עצמו בנכר, בארץ מצרים השטופה בזימה.

מות בר-כוכבא

על מותו של בר כוכבא מובא בתלמוד הירושלמי, תענית²²:
"שלוש שנים ומחצה עשה אדריינוס מקיף על ביתר, והיה רבי אלעזר המודעי יושב על השק ועל האפר ומתפלל בכל יום ואומר: רבון העולמים! אל תשב בדין היום, אל תשב בדין היום. ביקש אדריינוס לילך לו. אמר לו כותי אחד: אל תלך לך, שאני אראה מה יש לעשות, כדי למסור את העיר בידך. נכנס (הכותי) דרך ביבה של העיר, נכנס ומצא את ר' אלעזר המודעי עומד ומתפלל. עשה עצמו לוחש לו בתוך אזנו. ראוהו בני העיר והביאוהו אצל בן כוזבא. אמרו לו (לבן כוזבא): ראינו את הזקן הזה משוחח עם חביבך. אמר (בן כוזבא) לו (לכותי): מה אמרת לו ומה אמר לך? אמר לו: (אם) אני אומר לך, המלך יהרגני, ואם אין אני אומר לך – אתה הורגני; טוב לי שהמלך יהרגני, ולא אתה. (הוסיף הכותי ו)אמר לו: אמר לי (ר' אלעזר), שאני מוסר את העיר. בא (בן כוזבא) אצל ר' אלעזר המודעי, אמר לו: מה אמר לך הכותי הזה? אמר לו: לא כלום! מה אמרת לו? אמר (ר' אלעזר) לו: לא כלום! בעט (בן כוזבא) בו בעיטה אחת והרגו. מיד יצאה בת קול ואמרה: ...הרגת את ר' אלעזר המודעי, זרוען של כל ישראל ועין ימינם, לפיכך זרועו של אותו האיש יבוש תיבש ועין ימינו כהה תכהה. מיד נלכדה ביתר ונהרג בן כוזבא. באו והביאו ראשו (של בן כוזבא) אצל אדריינוס. אמר להם: מי הרג את זה? אמר לו כותי אחד: אני הרגתי. אמר לו: הראיני את גויתו. הראה לו את גויתו. נמצא נחש כרוך עליו אמר (הקיסר): אילולי אלוקים שהרגו, מי יכול היה להרגו?!"

חטאו של בר כוכבא, לפי מקור זה, היה שקיבל לשון הרע על ר' אלעזר המודעי והרגו. באותו מקור בתלמוד מובא גם סיפור זה²³:
"א"ר יוחנן: שמונים אלף זוג של תוקעי קרנות היו מקיפים את ביתר, וכל אחד ואחד היה ממונה על כמה חיילות, והיה שם בן כוזבא, והיה לו מאתיים אלף מטיפי (=מקוטעי) אצבע. שלחו חכמים ואמרו לו: עד אימתי אתה עושה את ישראל בעלי מומין? אמר להן: וכי היאך אפשר לבודקן? אמרו לו: כל מי שאינו רוכב על סוסו ועוקר ארז מן הלבנון, לא יהא נכתב באיסטריטיא שלך. והיו לו מאתיים אלף כך ומאתים אלף כך. וכשהיה יוצא לקרב, היה אומר: רבונו של עולם! לא תסעוד ולא תכסוף, 'הלא אתה אלקים זנחתנו ולא תצא בצבאותינו' (תהלים ס', יב)".

22. ציטוט ע"פ יי ידין, בר כוכבא, עמ' 255-256.

23. שם, עמוד 255. ובעמוד 256 מובא סיפור דומה על שני אחים מכפר חרובא: "שני אחים היו בכפר חרובא ולא היו מניחים רומאי שעבר שם, שלא היו הורגים אותו. אמרו (האחים): עיקרו של דבר, נביא את כתרו של אדריינוס ונשימהו בראשו של שמעון, שהנה הרומאים באים. משיצאו, פגע בהם זקן אחד. אמר (הזקן) להם: הבורא בעזרתכם כנגד אלה. אמרו לו: לא יסעוד ולא יכסוף! מיד גרמו העוונות ונהרגו. והביאו את ראשיהם אצל אדריינוס. אמר (אדריינוס): מי הרג את אלה? אמר לו חייל אחד: אני הרגתי אותם. אמר לו: לך והבא לי גוויותיהם. הלך, מצא נחש כרוך על צוואריהם אמר (אדריינוס): אילו אלקיהם של אלה לא הרגם, מי היה יכול להרגם?!"

לפי מקור זה, היה חטאו של בר כוכבא בהתבטאות כנגד הקב"ה²⁴, ולכן עונשו על ידי נחש כמובא לעיל.

פגיעה ברוצח ללא עדים

בגמרא סנהדרין (ל"ז, ע"ב) מסופר: "יתניא, אי"ר שמעון בן-שטח: אראה בנחמה²⁵, אם לא ראיתי אחד שרץ אחר חבירו לחורבה ורצתי אחריו וראיתי סייף בידו, ודמו מטפטף והרוג מפרפר, ואמרתי לו: 'רשע, מי הרגו לזה? או אני או אתה. אבל מה אעשה שאין דמך מסור בידי שהרי אמרה תורה 'על פי שנים עדים יומת המת'. היודע מחשבות יפרע מאותו האיש שהרג את חבירו. אמרו, לא זזו משם עד שבא נחש והכישו ומת. והאי בר נחש הוא". כאן אדם חייב מיתה לפי מעשיו, אך אין אפשרות לדונו בבית-דין לפי שאין שני עדים, לכן ההשגחה שולחת את הנחש שיפגע בו.

תפקיד הנחש הוא גם להמית אדם אשר חשב לפרוץ גדר, כבסיפור שלהלן: "לא ישא ויתן אדם עדים עם המינים, ואין מתרפאים אפילו לחיי שעה. ומעשה בבו דמא, בן אחותו של ר' ישמעאל, שהכישו נחש, ובא יעקב איש כפר סכניא לרפאותו, ולא הניחו ר' ישמעאל. אמר לו: 'שמעאל אחי, הנח לי ואתרפא ממנו, ואני אביא לך ראייה מן התורה שהוא מותר — ולא הספיק לגמור את הדבר עד שיצאה נשמתו ב"מתר", ומת. קרא עליו ר' ישמעאל: אשריך בן דמא שגופך טהור ונשמתך יצאה בטהרה ולא עברת על דברי חבריך, שהיו אומרים: 'ופרוץ גדר ישכנו נחשי'²⁶. בן דמא מת מהכשת הנחש. ר' ישמעאל סבור שלא עבר על דברי חכמים ואינו בכלל פורץ גדר. אבל חשב לפרוץ גדרם של חכמים בכך שהיה נעזר במינים לרפואתו²⁷. לעתים הנחש שומר על דברים חסרי הגנה, כגון: בקברו של ר' אלעזר, כמסופר במסכת בבא מציעא (פ"ה, ע"א) או בשמירה על אבידת אדם (כמסופר על ר' יצחק בן אליעזר במסכת עירובין (נ"ד, ע"א).

24. וכן לוחמיו כמובא בהערה 23. הרמב"ם (בהלכות מלכים, פרק י"א) לא מפרט את חטאו של בר כוכבא ומי הרגו: "רבי עקיבא חכם גדול מחכמי משנה היה, והוא היה נושא כליו של בן-כוזיבא המלך, והוא היה אומר עליו הוא המלך המשיח, ודמה הוא וכל חכמי דורו שהוא המלך המשיח עד שנהרג בעוונות". ראה השגת ראב"ד ותגובת הרדב"ז על ראב"ד (שם).

25. יאראה בנחמה — לשון שבועה!

26. המקור בעבודה זרה כ"ז, ע"ב והובא כאן ע"פ ספר האגדה לביאליק, עמ' ת"ו.

27. סיפור מקביל על נערה שהומתה על-ידי נחש כדי לחלצה מדי נכרי, מובא באבות דרבי נתן, י"ז (ביאליק, שם, עמוד קמ"ח):

"שוב מעשה בריכה אחת שנשבעת, ונטלה נכרי אחד, והיתה מתגדלת ובאה בתוך ביתו. בא לו בעל-החלום ואמר לו: 'הוצא ריבה זו מתוך ביתך. אמרה לו אשתו: אל תוציאנה. שוב בא לו בעל-החלום ואמר לו: אם אין אתה מוציאה הריני הורגך. עמד והוציאה. והיה מהלך אחריה, אמר: אלך ואראה מה יהא בסופה של ריבה זו. קשהיא הולכת בדרך צמאה ונרדה לשנות מים מן המעין. כן שהניחה? זה על הפתל יצא עליה נחש ונשכה ומתה, והיתה צפה על פני המים. ירד ונטלה והעלה וקברה. בא ואמר לאשתו: עם זה שאת רואה, לא פעס עליהם אלא אביהם שבשמים". השווה להערה 23. דוגמא נוספת של הצלה מנכרי במסכת ברכות ס"ב, ע"ב.

וצדקה תציל ממות

צדקה יכולה להציל ממות על ידי נחש, כמסופר במסכת שבת (קנ"ו, ע"ב)²⁸:
"שמואל ואבלט היו יושבים, ראו בני אדם הולכים לאגם. אמר לו אבלט לשמואל:
אותו האיש ילך ולא יבוא; שישכנו נחש וימות. אמר לו שמואל: אם בן ישראל הוא ילך
ויבוא. עד שהם יושבים הלך ובא. עמד אבלט ופרק משאו [מעליו] ומצא בו נחש חתוך
לשניים. אמר לו שמואל, מה עשית? אמר לו: כל יום היינו מטילין פת ביחד ואוכלין.
היום היה בינינו אחד שאין לו פת ומתבייש. אמרתי להם: אני אעמוד ואטיל. כשהגעתי
אצלו עשיתי עצמי כמי שנוטל ממנו, כדי שלא יתבייש. אמר לו [שמואל]: מצוה עשית.
יצא שמואל ודרש: 'וצדקה תציל ממות' (משלי י', ב) – ולא ממיתה משונה אלא ממיתה
עצמה".

סוף דבר: הנחש מצוי בין הגדרות. הוא משגיח לבל ייפרצו הגדרות, שכן זהו תפקידו
מאז פרץ גדרו של עולם. ויפה הגדרתו של אברךשושן במילונו (עמוד 1104): "פרץ גדר
ישכנו נחש [שאול מן קהלת י', ח ושם כפשוטו], דיבור של איום כלפי מי שכופר ועובר על
חוק או מורד בצו, וביחוד במצוה דתית"²⁹.

28. ע"פ ביאליק שם, עמודים רל"ב-רל"ג. סיפור נוסף על הצלת בתו של ר' עקיבא ביום חתונתה מובא
במסכת שבת קנ"ו, ע"א (=ביאליק, שם עמוד תק"ב). על מותו של חתן על ידי נחש בתוך שבעת ימי
המשתה ראה בויקרא רבה פרשה כ' (=ביאליק, שם, עמוד תקל"ו).

29. מצוה דתית – סתם ולא פירש. בערך **נחש** הגדרתו שונה וכתב שם בעמוד 844: "דיבור של איום כלפי
מי שמתכוון לכפור ולמרוד בגזרה וביחוד במצוה דתית [במלת נחש רמו לראשי תיבות נידוי חרם
שמתא]. "במקורותינו, במיוחד מקורות מאוחרים, פורץ גדר בתחום עריות, זנות, ועל כך כתב בן
יהודה במילונו, עמ' 5225. בערך המתאים דוגמאות רבות. עיין שם בעמודים 5226-5229, ובתוספתא
חולין ב', כ"ג מבואר: "...שכל הפורץ גדיהן של חכמים לסוף פורענות באה עליו".